Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty of Hitit University
ISSN 2651-3978 | e-ISSN 2636-8110
(Aralık/ December 2020) 19/2

FÂRÂBÎ'NİN ESERLERİNİN LATİNCEYE TERCÜME SÜRECİ VE LATİN DÜŞÜNCESİNE ETKİSİ

The Translation Process of al-Fārābī's Works to Latin and Its Effect on Latin Thought

Mehmet Ata Az

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri / Din Bilimleri, Ankara, Türkiye

Assoc. Prof., Mehmet Ata Az, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Islamic Sciences Faculty, Department of Philosophy and Religion / Religion Sciences

mehmetataaz@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8844-8875

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü	Article Types
Geliş Tarihi	Received
Araştırma Makalesi	Research Article
16 Temmuz 2020	16 July 2020
Kabul Tarihi	Accepted
30 Ekim 2020	30 October 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2020	30 December 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	

https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.770355

Atıf/Cite as:

Az, Mehmet Ata, "Fârâbî'nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi" [The Translation Process of al-Fārābī's Works to Latin and Its Effect on Latin Thought], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 19/2 (December 2020): s. 547-579.

İntihal/Plagiarism:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey. All rights reserved.

The Translation Process of al-Fārābī's Works to Latin and Its Effect on Latin Thought

Abstract

The works of Muslim scholars and scientists have been translated into Latin directly or through intermediary languages since the XIth century. While the translation process takes place in the first stage with individual effort and in limited areas, but especially with XIIth century, it has been transformed and continued through institutions and with the support of the state, systematically and differently. The works that translated in this period includes works on philosophy and theology as well as works related to scientific fields such as medicine, chemistry, physics, astronomy and mathematics. In the XIIth century, with Gerard of Ceromana and Dominicus Gundissalinus' personal interest in philosophy, they systematically translated the works of al-Fārābī, Avicenna and Averroes into Latin in the field of philosophy.

The translation of Islamic thought into Latin took place in two parallel ways. The first of these is the translation of Aristotle's works together with the commentaries of Muslim philosophers. This translation movement started in Toledo under the leadership of Gerard of Cremona. The second translation movement is the translation movement initiated by Jewish translators led by Dominicus Gundissalinus. Jewish translators translated the works of Avicenna and works belonging to the Avicenna tradition. The common feature of both translation movements is that, as in the case of Gerard of Cremona and Dominicus Gundissalinus, they determined the works they would translate based on the classification and order of the sciences in the work of al-Fārābī's *Kitāb ihsā' al-'ulum*.

Along with the translation movement, Islamic thought composed of philosophy, logic, cosmology, chemistry, physics etc. began to influence Latin thinkers and to shape their thinking systems. While this influence is sometimes seen in direct references and quotations made by Latin philosophers and theologians; sometimes it can be understood from the similarities in opinions and references they make indirectly without naming a person or work due to political and religious concerns.

Learning of Aristotle's doctrines on natural and social sciences through the works of Muslim philosophers had a profound effect on the formation and shaping of medieval thought. Translations made directly from Greek had never been as straightforward, easy and systematic as translations made from

Arabic. Muslim philosophers' re-interpretation of Aristotle's philosophy in accordance with theology and metaphysics provided considerable convenience for Christian theologians and philosophers to rationalize their beliefs in the scholastic period. In addition, Islamic thought, which had a new, different and original structure in different disciplines, especially in philosophy and metaphysics, had been effective in shaping Latin thought, which was at the beginning of its formation process, and gaining a new perspective.

In this study, even though he was not as profound as Avicenna and Averroes in Latin thought, we tried to determine the translation process of the works of al-Fārābī and its influence, whose effect is neglected compared to former two philosophers and left in the secondary plan. While doing this, we tried to determine which works were translated by whom, in which years, and which scholars influenced, by sorting the translated works according to their subjects. Then, in order to better understand the influence of al-Fārābī, we determined the effect of *Kitāb ihsā' al-'ulum* (Classification of the Sciences) which was translated into Latin in the early period, and how it had an impact on Latin thought tradition, especially in the field of classification of the sciences and music. With the translation of al-Fārābī's *Kitāb ihsā' al-'ulum*, we evaluated the effects on the classification of the sciences, the number and ranking of the 7 liberal arts (artes liberales/septem artes) in the Western thought tradition in terms of examples. By doing so, we tried to fully determine the limits and depth of the influence of Fārābī's philosophy on Latin thought. As a result of our study, we determined that shortly after the translation of Fārābī's works into Latin, he had an important influence on the formation and development of Latin thought with his different and original views, especially in the field of classification of sciences, and logic and music. The most important indicator of this is some written works that take as an example or imitate the books of Fārābī's regarding classification of sciences and the theoretical foundation of music.

Keywords: Philosophy, Al-Fārābī, Latin thought, Translation, Classification of sciences, Music.

Fârâbî'nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi

Öz

Müslüman düşünürlerin ve bilim insanlarının çalışmaları XI. yüzyıldan itibaren doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla Latinceye tercüme edilmeye başlanmıştır. Tercüme süreci ilk aşamada bireysel çabayla ve sınırlı alanlarda gerçekleşirken, XII. yüzyıldan itibaren belirli bir kurum üzerinden, devletin desteğiyle, sistematik ve farklı alanlardaki eserleri kapsayacak şekilde gerçekleşmiştir. Bu süreçte tercüme edilen tıp, kimya, fizik, astronomi ve matematik gibi bilimsel alanlara ilişkin eserler kadar felsefe ve teolojiye dair çalışmaları da kapsamıştır. XII. yüzyıl ile birlikte Gerard of Cromana ve Dominicus Gundissalinus gibi mütercimlerin felsefeye olan bireysel ilgilerinin de etkisiyle felsefe alanında başta Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün eserleri sistematik şekilde Latinceye tercüme edilmiştir.

İslam düşüncesinin Latinceye tercümesi, birbirine paralel iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Aristoteles'in eserlerinin Müslüman düşünürlerin şerhleriyle birlikte tercüme edilmesidir. Bu tercüme hareketi Toledo'da Gerard of Cremona öncülüğünde başlamıştır. İkinci tercüme hareketi ise, Dominicus Gundissalinus öncülüğünde Yahudi mütercimlerin başlattığı tercüme hareketidir. Yahudi mütercimler İbn Sînâ'nın eserlerini ve İbn Sînâcı geleneğe ait eserleri tercüme etmişlerdir. Her iki tercüme hareketinin müşterek özelliği, Gerard of Cremona ve Dominicus Gundissalinus örneğinde olduğu üzere, Farâbî'nin *Kitâb-u İhsâ'i'l-'ulûm* eserindeki ilimlerin tasnifini ve sıralamasını esas alarak tercüme edecekleri eserleri belirlemeleridir.

Tercüme hareketiyle birlikte İslam düşüncesi felsefe, mantık, kozmoloji, kimya, fizik vb. alanlarda Latin düşünürlerini etkilemeye ve düşünce sistemlerini şekillendirmeye başlamıştır. Söz konusu bu etki, bazen Latin düşünürlerinin eserlerinde yaptıkları doğrudan referanslar ve alıntılarda görülürken; bazen de siyasi, dini vb. farklı kaygılardan dolayı şahıs ve eser ismi vermeden dolaylı şekilde yaptıkları alıntılarda ve görüşlerindeki benzerliklerden anlaşılabilmektedir.

Müslüman düşünürlerin eserleri üzerinden Aristoteles'in doğa ve sosyal bilimlere dair doktrinlerinin öğrenilmesi Orta çağ düşüncesinin oluşum ve şekillenmesinde derin etkiler bırakmıştır. Grekçeden doğrudan yapılan tercümeler, hiçbir zaman Arapçadan yapılan tercümeler kadar anlaşılır, kolay ve sistematik olmamıştır. Müslüman düşünürlerin Aristo felsefesinin teoloji ve metafiziğe uygun şekilde yeniden yorumlamaları, skolastik dönemde Hristi-

yan teolog ve düşünürlerin inançlarını rasyonelleştirmelerinde önemli derece kolaylık sağlamıştır. Ayrıca başta felsefe olmak üzere farklı disiplinlerde yeni, farklı ve özgün yapıya sahip İslam düşüncesi, oluşum sürecinin başında bulunan Latin düşüncesinin şekillenmesinde ve yeni bir perspektif kazanmasında da etkili olmuştur.

Biz bu çalışmamızda İbn Sînâ ve İbn Rüşd kadar etkili olmamakla birlikte, her iki filozofa nazaran etkisi göz ardı edilmiş ve ikinci planda bırakılmış Fârâbî'nin eserlerini, eserlerin tercüme sürecini ve etkisini ele aldık. Fârâbî'nin, tercüme edilen eserlerini konularına göre tasnif ederek hangi eserinin kimin tarafından kaç yılında tercüme edildiğini, eserlerin zamanla hangi düşünürleri etkilediğini belirlemeye çalıştık. Daha sonra Fârâbî'nin etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için erken dönemde Latinceye tercüme edilen *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserini merkeze alarak ilimlerin tasnifi ve müzik alanında Latin düşünce geleneğinde nasıl bir etki bıraktığını tespit ettik. Ancak Farâbî'nin düşüncesinin Latin düşüncesi üzerindeki etkisinin sınırlarını ve derinliğini tam anlamıyla belirlemek, XI. ve XIII. yüzyılda tercüme edilen eserlerin ilk nüshalarının günümüze kadar muhafaza edilememesi nedeniyle mümkün değildir. Ayrıca tercüme edilen eserlerin orijinal Arapça nüshalarının bir kısmının da korunamaması nedeniyle o dönemde hangi eserlerin elde bulunduğu ve okunduğunu da tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı Farâbî'nin hangi eserlerinin bu dönemde ulaşılabilir olduğu ve tercüme edildiğini kesin bir şekilde belirlemek neredeyse imkânsızdır.

Bu zorluğa rağmen eldeki verilerden ve metin karşılaştırmalarından hareketle Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin tercümesiyle birlikte Batı düşünce geleneğindeki ilimlerin tasnifi, 7 özgür sanattaki (artes liberales/ septem artes) ilimlerin sayısı ve sıralamasının değişimine etkisini örnekler bağlamında değerlendirdik. Bunu yaparak Fârâbî'nin düşüncesinin Latin düşüncesi üzerindeki etkisinin sınırlarını ve derinliğini tam anlamıyla belirlemeye çalıştık. Çalışmamızın sonucunda, Fârâbî'nin eserlerinin Latinceye tercüme edilmesinden kısa bir süre sonra ilimlerin tasnifi alanında başta olmak üzere mantık ve müzik alanında geliştirdiği farklı ve özgün görüşleriyle Latin düşüncesinin oluşum ve gelişiminde önemli bir etkide bulunduğunu tespit ettik. İlimlerin tasnifi ve müzik ilminin teorik temellendirilmesine dair kaleme aldığı eserleri örnek alan ya da taklit eden eserlerin yazılması bunun en önemlli göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Fârâbî, Latin düşüncesi, Tercüme süreci, İlimlerin sayımı, Müzik.

Giriş

İslam ile Batı düşüncesi arasındaki XI. ve XV. yüzyıllar arasındaki etkileşimin üç farklı şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Bunların ilki, Haçlı seferleri aracılığıyla gerçekleşen etkileşimdir. İki medeniyet arasındaki bu etkileşim sınırlı idi. İkinci etkileşim, Endülüs bölgesinde Arapça yazan ve düşünen bilim insanları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu etkileşim, Avrupa'nın güneyinde Müslümanların bilim alanındaki çalışmalarının etkisiyle, Arapça yazılan ve geliştirilen ilimlerden istifade etmek maksadıyla Avrupa'nın farklı bölgelerinden gelen düşünürlerin Arapça öğrenmesi ve Arapça eserleri okumasıyla gerçekleşmiştir. Üçüncü etkileşim ise doğrudan İslam coğrafyasından getirilen eserlerin İspanya ve İtalya'nın farklı şehirlerinde kurulan tercüme merkezlerinde Latince ve farklı yerel dillere tercüme edilmesiyle vuku bulan etkileşimdir. Bu etkileşim sırasında tercüme edilen eserler, sadece astronomi, tıp, kimya, fizik vb. bilimsel alanlar ile sınırlı değildi; felsefe, mantık teoloji alanındaki eserleri de kapsamaktaydı.

XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasında İslam düşüncesinin Latinceye tercüme süreci, Yunan düşüncesinin VIII.-X. yüzyıllar arasında Arapçaya tercüme sürecinden daha yoğun, karmaşık ve sistemli idi. Bununla birlikte, İslam düşüncesinin Latinceye tercüme sürecinin aynı nedenlerden başlayan ve belirli bir amaç doğrultusunda ilerleyen homojen bir süreç olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira her bir düşünür, mütercim veya kurum tercümeyi farklı gerekçeler veya kaygılarla gerçekleştirmiştir. Özellikle XII. yüzyıl tercüme hareketinin gerekçeleri ve niteliği XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıl dönemlerinden farklılaşmaktadır. IX-XI. yüzyıllar arasındaki tercüme hareketi daha çok bireysel çabalarla olmuştur. Bu dönemde, İtalya'da bireysel de olsa farklı bilimsel disiplinlerle ilgili eserler Latinceye doğrudan ya da dolaylı şekilde tercüme edilmiştir. Çoğunlukla matematik, astronomi, tıp, kimya gibi bilimsel eserler tercih edilmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllardaki tercüme dönemi ise sistematik ve bilinçli gerçekleşmiştir. Hangi eserlerin tercüme edileceği belirli bir plan ve ihtiyaca binaen belirlenmiştir. XII. yüzyılın ilk yarısında daha çok bilimsel eserler tercih edilirken, ikinci yarısından itibaren bilimsel eserlere ek olarak felsefi ve teolojik eserler de tercüme edilmiştir. XIII. yüzyılda büyük bir istek ve azim ile farklı bir medeniyetin yeni keşfedilen bilgi mecmuası tercüme edilmeye başlanarak ele alınmıştır. Bu dönem İspanya, Sicilya, Suriye ve İstanbul (Bizans) gibi farklı merkezlerde başta Arapça olmak üzere farklı dillerden bilimsel ve felsefi eserlerin tercüme edildiği bir dönemdir.[1] Sicilya

[1] Marie-Therese d'Alverny, "Translation and Translator", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, ed. Robert Benson (Canada: University of Toronto Press, 1999), 439-440.

ve güney İtalya'da II. Fredercik'in (ö.1250) kurduğu tercüme merkezi ve teşvikleri sayesinde Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyanlarla daha güçlü ilişkiler kurmuşlardır. Papalığın ilmi etkinlikleri ve etkileşimi teşvik etmesi de farklı kültürler arasındaki tercüme hareketini ve bilgi alışverişini hızlandırmıştır.[2]

İslam düşüncesinin Latinceye tercümesi, iki şekilde paralel olarak gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Aristoteles'in eserlerinin Müslüman düşünürlerin şerhleriyle birlikte tercüme edilmesidir. Bu tercüme hareketi Toledo'da Gerard of Cremona öncülüğünde başlamıştır. Felsefe eğitimi alan ve alanıyla ilgili eserleri okuyabilmek için Toledo'ya gelerek Arapça öğrenen Gerard, bu süreci Fârâbî'nin Aristoteles'in eserlerine yazdığı şerhleri tercüme ederek başlatmıştır. Daha sonra tercümelerine İbn Bacce ve İbn Rüşd'ün şerhleri ile devam etmiştir. İkinci tercüme hareketi ise, Dominicus Gundissalinus öncülüğünde Yahudi mütercimlerin başlattığı tercüme hareketidir. Yahudi mütercimler İbn Sînâ'nın eserlerini ve İbn Sînâcı geleneğe ait eserleri tercüme etmişlerdir. Her iki hareket, bazen benzer eserleri (Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm* vb.) tercüme etmişlerdir. Her iki tercüme hareketinin müşterek özelliği, Gerard of Cremona ve Dominicus Gundissalinus örneğinde olduğu üzere, Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserindeki ilimlerin tasnifini ve sıralamasını esas alarak tercüme edecekleri eserleri belirlemeleridir.[3] Her bir sınıflamayı gramer ve mantıktan hareketle tanımlamışlardır. Bunu da matematik, doğa felsefesi, metafizik, siyaset, fıkıh ve teoloji şeklinde yapmışlardır. Gerard, Fârâbî'nin 8 bölüm (fuhûs) tasnifinin ilk üçüne uygun şekilde *Fizik*, *Gök Üzerine* ve *Oluş ve Bozuluş Üzerine* eserlerini tercüme etmiştir. Daha sonra Aristoteles'e atfedilen *Dört Elementin Niteliklerinin Nedenleri Üzerine* (On the Causes of the Properties of the Four Elements) eserini tercüme etmiştir. Doğa felsefesine hazırlık amacıyla, sağlam ve tutarlı rasyonel argümanların nasıl tesis edileceğini öğretmek için Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burhan* eserini tercüme etmiştir. Fârâbî'nin tasnifine uyarak nihai gerçekliği konu edinen metafiziği fiziğin önüne yerleştirmiştir. Benzer yolu takip eden Gerard'ın mütercim halefi Alfred Shareshill, tercüme edeceği eserleri seçerken, Fârâbî'nin 8'li tasnifini takip etmiştir. Tercüme edeceği doğa bilimleri eserlerini buna göre belirlemiştir. Aynı şekilde Michael

[2] Charles Burnett, "Arabic into Latin: the reception of Arabic philosophy into Western Europe", *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor (Cambridge University Press, 2004), 381; Dag N. Hasse, "The Social Conditions of the Arabic –(Hebrew) Latin Translation Movements in Medieval Spain and in the Renaissance", *Wissen über Grenzen, Arabiches Wissen und lateinisches Mittelalter*, ed. Andreas Speer - Lydia Wegener, Miscellanea Mediaevalia, 33 (De Gruyter, 2006), 68-75.

[3] Burnett, "Arabic into Latin", 380; Jean Jolivet, "The Arabic inheritance", *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*, ed. Peter Dronke (Cambridge University Press, 1988), 135.

Scot, Fârâbî'nin 8'li tasnifine uyarak Aristoteles'in *De Animalibus* eserinin 19 bölümünü tercüme etmiştir.[4]

XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren doğal ve sosyal bilimlere (artes liberales) duyulan ilginin güçlenmesiyle birlikte, Latin eğitim sistemindeki *trivium/üçlü bilimler* (gramer, mantık ve retorik) ve *quadrium/dörtlü bilimler* (aritmetik, geometri müzik ve astronomi) ilimlerinden oluşan 7 özgür sanata olan ilgi zamanla artmıştır. Bu ilgiye bağlı olarak Aristoteles'in tabii ve sosyal bilimlere dair eserlerinin okunması ve öğretilmesi sağlanmıştır. Aristoteles'in söz konusu eserlerinin Müslüman düşünürlerin şerhleri üzerinden anlaşılması daha kolay olduğu için şerhlerin tercüme edilmesini ve kullanılmasını etkilemiştir. Çünkü Aristoteles'in sosyal ve doğa bilimlerine ilişkin eserleri ancak Müslüman düşünürlerinin konuyu daha bütüncül, sistemli ve anlaşılır ele alan şerhleri ve eserleri üzerinden anlaşılabiliyordu. Bundan dolayı ilk dönemlerde Müslüman düşünürlerin Latinceye tercüme edilen eserleri genelde Aristoteles'in eserlerine yapılan şerhler, Aristoteles başta olmak üzere Yunanlı filozofların eserlerini özetleyici tarzda kaleme alınan eserler (mesela Kindi'nin Aristoteles'in *Uyku ve Uykusuzluk Üzerine* eserindeki meseleleri ele aldığı *Uyku Üzerine* risalesi gibi), farklı filozofların görüşlerinin belirli bir konu ya da problem bağlamında ele alındığı (Huneyn bn İshak'ın *'Adâbu'l-Felâsife*) eserler (doxography) ve özgün mahiyette kaleme alınan felsefi eserlerden (İbn Sînâ, *Şifâ İlahiyât I-II*, Gazzâlî, *Makâsıdü'l-felâsife*; İbn Rüşd, *Tehâfutu'l-felâsife*) oluşmaktaydı.[5]

Müslüman düşünürlerin eserleri üzerinden Aristoteles'in doğa ve sosyal bilimlere dair doktrinlerinin öğrenilmesi Orta Çağ düşüncesinin oluşum ve şekillenmesinde derin etkiler bırakmıştır. Grekçeden doğrudan yapılan tercümeler, hiçbir zaman Arapçadan yapılan tercümeler kadar anlaşılır, kolay ve sistematik olmamıştır. Zira Müslüman düşünürlerin çalışmaları Aristoteles felsefesini teoloji ve metafiziğe uygun şekilde yeniden yorumlamış ve düzenlemiştir. Bu da skolastik dönemde Hristiyan teolog ve düşünürlerin inançlarını rasyonelleştirmelerinde önemli derece kolaylık sağlamıştır. Ayrıca başta felsefe olmak üzere farklı disiplinlerde yeni, farklı ve özgün yapıya sahip İslam düşüncesi, oluşum sürecinin başında bulunan Latin düşüncesinin şekillenmesinde ve yeni bir perspektif kazanmasında da etkili olmuştur. Söz

[4] Burnett, "Arabic into Latin", 374; d'Alverny, "Translation and Translator", 455; Dimitri Gutas, "What was there in Arabic for the Latins to Receive?", *Wissen über Grenzen, Arabiches Wissen und lateinisches Mittelalter*, ed. Andreas Speer - Lydia Wegener (Berlin, New York: de Gruvter, 2006), 4-5, 10.

[5] Burnett, "Arabic into Latin", 371.

konusu bu etkinin önemli faillerinden biri Fârâbî'dir. Fârâbî'nin eserlerinin Latinceye tercüme süreci ve görüşlerinin etkisinin mahiyeti diğer Müslüman düşünürlere nazaran göz ardı edildiğinden, çalışmamızda Fârâbî'nin etkisini belirlemeye çalışacağız. İlk aşamada, Fârâbî'nin Latinceye tercüme edilen eserlerinin listesini ve tercüme sürecine dair bilgi verdikten sonra ikinci aşamada Fârâbî'nin Latin düşünürleri üzerindeki etkisini daha iyi anlayabilmek için ilimlerin tasnifi ve müzik alanındaki etkisinin derinliğini ele alacağız.

1. Fârâbî'nin Tercüme Edilen Eserleri

XI. yüzyıldan itibaren Müslüman düşünürlerin ve bilim felsefe, mantık, kozmoloji, kimya, fizik vb. alanlardaki eserlerinin tercümesi Latin düşünürlerini etkilemeye ve düşünce sistemlerini şekillendirmeye başlamıştır. Latin düşüncesini felsefe ve teoloji alanında önemli ölçüde etkileyen iki önemli filozof, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'dür. Her ne kadar her iki düşünür kadar etkili olmazsa da farklı alanlarda önemli ölçüde etkileyen diğer bir önemli düşünür Fârâbî'dir. Fârâbî, her iki filozofa nazaran etkisi göz ardı edilmiş ve ikinci planda bırakılmıştır. Eserleri, erken dönemde Latinceye tercüme edilen Fârâbî, mantık, ilimlerin tasnifi ve müzik alanında Latin düşünürlerini derinden etkilemiştir. Fârâbî'nin ismi Latincede, Alpharabius, Abubacer, Abusamar, Abunazar veya Albumasar olmak üzere farklı şekillerde tercüme edilmiştir.[6]

Genel anlamda İslam düşüncesinin özelde ise Fârâbî'nin düşüncesinin Latin düşüncesi üzerindeki etkisinin sınırlarını ve derinliğini tam anlamıyla belirlemek, XI. ve XIII. yüzyılda tercüme edilen eserlerin ilk nüshalarının günümüze kadar muhafaza edilememesi nedeniyle mümkün değildir. Tercüme edilen eserlerin daha çok XV. yüzyıl ve sonrasına ait basılmış nüshaları günümüze kadar korunmuştur. Ayrıca tercüme edilen eserlerin orijinal Arapça nüshalarının bir kısmının da korunamaması nedeniyle o dönemde hangi eserlerin elde bulunduğu ve okunduğunu da tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı Fârâbî'nin hangi eserlerinin bu dönemde ulaşılabilir olduğu ve tercüme edildiğini kesin bir şekilde belirlemek neredeyse imkânsızdır.

XII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Toledo'da iki önemli mütercim olan Gerard of Cremona ve Gundissalinus'un felsefeye ilgi duymalarının etkisiyle Fârâbî'nin, aşağıda ele alacağımız üzere mantık, ahlak, fizik, ilimlerin tasnifi vb. hususlara dair eserlerini ve şerhlerini tercüme ederken;[7] Neo-platonizm ile ilgili felsefi görüşlerini içeren eserleri çevirmekten uzak durmuşlardır. Su-

[6] Dominique Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", *New Scholasticism* 13/3 (1939), 254.

[7] Gutas, "What was there in Arabic for the Latins to Receive?", 4-5.

dur nazariyesi doktrinini içeren *Kitâbu fî mebâdî ârâ-i ehl-il Medînet-il-fâzıla* ile *Kitâbu'l-siyâset-il-medeniye* eserlerini tercüme etmemişleridir.[8] Fârâbî'nin eserlerinin tespit edebildiğimiz kadarıyla yaklaşık 17 tanesi Latinceye, birkaç tanesi de İbraniceye tercüme edilmiştir.[9] Biz bu eserleri, konularına göre tasnif ederek hangi eserin kimin tarafından kaç yılında ve hangi isim ile tercüme edildiğine dair kısaca bilgi vereceğiz.

1.1. Mantık

Fârâbî, mantığa dair yaklaşık 40 eser kaleme almıştır; bunların sadece 20 tanesi günümüze kadar korunabilmiştir.[10] Fârâbî'nin mantık alanındaki eserleri ile Aristoteles'in mantık eserlerine yazdığı şerhler hem İslam hem de Batı düşüncesindeki mantık çalışmalarını etkilemiş ve yönlendirmiştir. Fârâbî, Aristoteles'in *Organon* eserine, İslam düşüncesinde var olan geleneği takip ederek *küçük* (muhtasar/sağîr), *orta* (telhîs) ve *büyük* (kebîr) olmak üzere şerhler yazmıştır.[11] Aristoteles'in eserlerine yazdığı şerhlerin Aristoteles'in mantık çalışmalarını geride bırakacak kadar tesirde bulunduğu söylenebilir. Fârâbî'nin eserlerinin bazıları, Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte Latin düşünürlerinin mantık çalışmalarını önemli ölçüde etkilemiş ve mantık alanındaki çalışmalarının ilk dönem kaynakları arasında yer almıştır. Latin düşüncesi dışında Musa ibn Meymun (ö.601/1204) gerek *Delâletu'l-hâirîn* adlı eserinde gerekse öğrencisine yazdığı mektupta Fârâbî'nin mantık eserlerine referansta bulunarak okunması gerektiğine dair övgüleri, Fârâbî'nin Yahudi düşüncesi üzerinde daha erken dönemde başlayan etkisinin iyice güçlenmesini ve eserlerinin Yahudi düşünürleri arasında yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.[12]

Fârâbî'nin Latinceye tercüme edilen bazı mantık eserlerinin günümüze kadar muhafaza edilememesi nedeniyle mantık eserlerinden hangilerinin tercüme edildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Mantık alanında önemli çalışmalarda bulunan Albertus Magnus'un mantık görüşünün Fârâbî'yle ben-

8 Gutas, "What was there in Arabic for the Latins to Receive?", 10.

9 Henry George Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence: Studies in the music of the Middle Ages* (London, Great Britain: New Temple Press, 1970), 575; Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 245-261.

10 Ahmed Ateş, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", *Belleten* 15/57 (1951), 174-175.

11 Farâbî'nin Organon üzerine üç şerh yazıp yazmadığı, var olan nüshaların mahiyetine dair tartışma için bkz. Mübahat Küyel, "Fârâbî'nın Bazı Mantık Eserleri", *DTCF* 16/3-4 (1958), 168.

12 Nicholas Rescher, *Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics.* (Pittsburgh; Chicago: University of Pittsburgh Press Chicago Distribution Center, 1963), 12; Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, 2017, 97-98; Hakan Altıok, *Moşe Ben Maymon Ontolojisi'ne Fârâbî Etkisi II.* (Harvard University, 2017), 78.

zerlikler göstermesi Albert'in bir şekilde Fârâbî'nin bazı mantık eserlerine sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Albert'in Arapça bilmemesi nedeniyle Arapça eserleri doğrudan okuyamaması da en azından bazı eserlerin daha erken bir tarihte Latinceye tercüme edildiği ve Albert'in bunlardan yararlandığı ihtimalinin kanıtıdır. Her ne kadar Albert'in, İbn Rüşd'ün Aristoteles'in mantık eserlerine yazdığı şerhlere sahip olduğu bilinse de İbn Rüşd'ün eserlerinde yer almayan ancak Fârâbî'nin eserlerinden yaptığı doğrudan alıntılar göz önünde bulundurulduğunda, Fârâbî'nin Latinceye tercüme edilmiş bazı eserlerini okuduğunun kanıtıdır. Ayrıca Porfirios'un mantık anlayışını izah ederken kullandığı bilgiler, *Praedicamenta* ve *Perihermeneias* şerhlerinde ele aldığı konular ve üslup, Fârâbî'nin mantık şerhlerinin Latincesinden yararlandığı düşüncesini desteklemektedir. Bundan hareketle Salmon Albert'in, Fârâbî'nin Aristoteles'in *Posterior Analytics* (İkinci Analitikler) *Kitâbu'l-Şerhu'l-Burhan* eserinin XIII. yüzyılda Latinceye tercüme edildiği ancak günümüze kadar muhafaza edilemediği tespitinde bulunmaktadır. Aeidius Romanus ve Peter of St. Amour da Fârâbî'nin mantık eserlerinden alıntılar yapmışlardır.[13] Salman'ın, Fârâbî'nin Latin düşünürleri tarafından alıntılanan hiçbir mantık eserinin günümüze kadar muhafaza edilememişken; muhafaza edilebilen mantık eserinin ise Latin düşünüleri tarafından alıntılanmadığına dair tespiti, Fârâbî'nin Latin düşünürleri üzerindeki etkisinin derinliğini belirlemenin zorluğunun temel gerekçesine dair fikir vermektedir. [14]

Salman, Latin düşünürlerinin mantık eserlerindeki Fârâbî'ye ilişkin doğrudan ve dolaylı atıflardan hareketle Fârâbî'nin hangi mantık eserlerinin Latinceye tercüme edilmiş olabileceğine dair bazı tahminlerde bulunmuştur. Bunlar:

- Aristoteles'in *Organon*'un ikinci eseri olan *Yorum Üzerine (De Interpretatione)* eserinden hareketle kaleme aldığı *Şerh Kitâbu'l-Bari Arminîyâs 'al-'ibâre (Şerhu Kitâbi'l-'İbare lî Aristutâlis)* eseridir. Bu eser, *Notas ex logica Alpharabii quaedam sumpta* adıyla tercüme edilmiştir. Latinceye tercüme edilmiş eser daha kısa bir metindir, metnin hacim olarak daha kısa olmasının muhtemel nedeni Arapça orijinal nüshanın kısalığıdır. Eserin kimin tarafından ve kaç yılında tercüme edildiği bilinmemektedir.[15]

[13] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 256-261; Hans Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures: A Historical and Bibliographical Survey* (Boston-London: BRILL, 2012), 7, 118.

[14] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 261.

[15] Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/117; Charles Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, ed. R. Pas-

- Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kıyas (I. Analitikler-Syllogism)* eseri, Gerard of Cremona tarafından *Liber AlFarabi de Syllogismo* adıyla 1187 öncesinde Latinceye tercüme edilmiştir. Ancak metin günümüze kadar ulaşamamıştır.[16]
- Fârâbî'nin *Posterior Analytics (İkinci Analitikler – Kitâbu'l-Burhân)* eserin günümüze ulaşmaması nedeniyle kimin tarafından ve kaç yılında tercüme edildiğine dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak metnin Latince nüshasına Albertus Magnus referanslarda bulunmuştur.[17]
- Kaynaklarda, Fârâbî'nin, Aristoteles'in *Prior Analitik* eserine *Kitâbu'l-kiyâsi's-sağîr (Kitâbu'l-muhtasar al-sağir fi-l-kefiyyeti'l-kiyas)* adıyla kısa bir şerh yazdığına dair bilgi bulunmaktadır. Bu eser, İbraniceye tercüme edilmiştir.[18]
- *Şerhu'l-Kitâbi'l-Hitabe lî Aristutâlis* eseri, *Didascalia in Rhetoricam Aristotelis ex glosa Alpharabii* adıyla Hermann Alemannus (Hermann the German) tarafından yaklaşık 1256 (veya 1243-44) yılında Arapçadan Latinceye tercüme edilmiştir. Fârâbî'nin, Aristoteles'in *Rhetorika* (Retorik) eserine yazdığı şerh olan bu eserin maalesef Arapçası günümüze kadar muhafaza edilememiştir. Aynı eser daha sonra 1481 yılında tahkik edilerek *Declaratio Compendiosa super Libris Rhetoricorum Aristotelis* adıyla tekrar basılmıştır.[19] Bugün elimizde bulunan eserin Venice, 1484 (1481) ve 1515 Latince baskıları bulunmaktadır. Grignaschi, bu metni tahkik ederek 1971 yılında tekrar basmıştır.[20]
- *Sadru'l-Kitâbi'l-Hitabe* eseri, *Declaratio compendiosa per viam divisionis Alpharabii super libris rhetoricorum Aristotelis* adıyla Dominicus Gundissalinus tarafından Arapçadan Latinceye tercüme edilmiştir. Fârâbî'nin kayıp eseri

nau (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 817; Nicholas Rescher, *Al- Fārābi: An Annotated Bibliography* (Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 2010), 42.

16 Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817.

17 Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 256-260; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817; Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/117.

18 Küyel, "Fârâbî'nın Bazı Mantık Eserleri", 172-178.

19 Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 246; Rescher, *Al- Fārābi*, 43, 37-38; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817; Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/117.

20 Al-Fārābī, *Deux ouvrages inédits sur la rhétorique: I. Kitab al-Khataba, II Didascalia in Rethoricam Aristotelis ex Glosa Alpharabi*, ed. J. Janghade - M. Grinaschi (Beirut: Recherches de l'Institut de lettres orientales de Beyrouth).

olan *Şerhu'l Kitâbi'l-Hitabe lî Aristutâlis* eserine giriş olan *Sadru'l-Kitâbi'l-Hitabe* eserinin günümüzde 1481 Venedik baskısı bulunmaktadır.[21]

Fârâbî'nin mantık eserleri ile ilimlerin sayımı ve tasnifine dair eserinin öncelikli olarak tercüme edilmesinin nedeni, Latin düşünürlerinin tartışma/argümanlaştırma ve üniversitelerde hangi ilimlerin nasıl bir sıraya göre öğretilmesi gerektiğine ilişkin ilgileridir. Felsefe, tabii bilimler ve teoloji gibi ameli disiplinlerde gün geçtikçe ihtiyaç duyulan rasyonel düşünmenin sonucu olarak bu eserler tercüme edilmiştir.

1.2. Metafizik/İlahiyata Dair Eser

- *'Uyunu'l-Mesâ'il* eseri, *Flos Alpharabii secundum sententiam Aristotelis* ile *Fontes quaestionum* adıyla Latinceye parça parça tercüme edilmiştir. Ancak eserin kim tarafından tercüme edildiği kesin bilinmemekle birlikte Dominicus Gundissalinus tarafından tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca bu eserin *'Uyûnu'l-Mesa'il*'in tercümesi olup olmadığı meselesi tartışmalı olmakla birlikte Alonso tercüme edilen bu metnin *'Uyunu'l-Mesa'il*'in bir kısmının tercümesi olduğunu ileri sürmektedir.[22] Daha sonra eser Cruz Hernandez tarafından tahkik edilerek yeniden basılmıştır.[23]

- *Kitâbu'l-'İlel* eseri, Latinceye *Liber De causis* adıyla tercüme edilmiştir. Kimin tarafından ve kaç yılında tercüme edildiği ise bilinmemektedir. Bu eser Proclus'un eserinden hareketle oluşturulmakla birlikte Fârâbî'ye atfedilmiştir.[24]

- *Risâle fi'l-'Akl ve'l Ma'kul* eseri, Gundissalinus tarafından *De Intellectu* et intellecto adıyla tahmini 1140 yılında veya 1160 ile 1190 yılları arasında Latinceye tercüme edilmiştir. Risalenin kimin tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Risale, ilk dönemlerde İbn Sînâ çalışmalarıyla birlikte (1508, 1495 ve 1500 baskılarında) basılmıştır. Eser, Guilielmi Camerarius tarafından 1638 yılında *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin Latince tercüme *De Scientiis* ile birlikte tekrar basılmıştır.[25] Yakın bir dönemde E. Gilson tarafından

[21] Rescher, *Al- Fārābi*, 37; Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/115; Rescher, *Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics.*, 16.

[22] Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/117, 172; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817.

[23] Miguel Cruz Hernandez, "El Fontes quaestionum ('Uyun al-masā'il) de Abu Nasr al-Fārābī", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 18/ (1950), 303-323.

[24] Rescher, *Al-Fārābi*, 44.

[25] Farâbî, "Alpharabii vetustissimi Aristotelis interpretis Opera omnia, quae latina lingua conscripta reperiri potuerunt: ex antiquissimis manuscriptis eruta, studio et opera Guilielmi Camerarii, Pariis, 1638", *Islamic Philosophy*, ed. Camerarii Guilielmi, thk. Fuat Sezgin (Frankfurt, 1999), 1-73.

tahkik edilerek yeniden yayınlanmıştır.[26] *Risâle fi'l-'Akl* üç defadan fazla İbraniceye de tercüme edilmiştir. Her iki nüshanın kimin tarafından tercüme edildiği bilinmemekle birlikte üçüncü nüshanın mütercimi Qalonymos ben Qalonymos'tır. Risale, İbraniceye *Sefer ha-sekhel we-ha-muskal* veya *Sefer ha-sekhel we-ha-maskil we-ha- muskal* (Akıl ve Akledilen Kitabı) (1314) adıyla tercüme edilmiştir.[27]

Fârâbî'nin akıl anlayışını benimseyen İbn Sînâ'nın akıl teorisini içeren eserleri ile İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *De Anima* (Nefs Üzerine) eserine yazdığı büyük şerhin Latinceye tercüme edilmesi, Fârâbî'nin akıl doktrininin Latin düşünürleri arasında yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. İlk etki Dominicus Gundissalinus'un akıl tezinde; sonraki dönemlerde Fârâbî'nin akıl teorisinin etkisi Roger Bacon, Bonaventura, Albertus Magnus ve Thomas Aquinas'ın görüşlerinde görülebilir.[28]

1.3. Siyaset ve Ahlaka Dair Eserler

- *Kitâbu't-tenbih 'alâ sabîl'il-Sa'âde* eseri *Liber exercitationis ad viam felicitatis* adıyla tercüme edilmiştir. Kesin olmamakla birlikte eseri Dominicus Gundissalicus yaklaşık 1160-1190 yılları arasında tercüme etmiştir.[29] Salman eseri tahkik edip yeniden basmıştır.[30]
- *Kitâbu fi mebâdî ârâ-i ehl-il Medînet-il-fâzıla* eserinin sadece giriş kısmı, Lizbonlu Afonso Dinis tarafından *De Perfectione Naturali Intellectus* adıyla Latinceye tercüme edilmiştir. Eser daha sonra 1501 yılında İbranice nüshaya referansla Alessandro Achillini tarafından yeniden basılmıştır.[31]
- Fârâbî'nin, Aristoteles'in *Nicomachean Ethics* eserine yazdığı şerhin günümüze kadar muhafaza edilememesi nedeniyle eserin Latinceye tercüme edilip edilmediğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Albertus

[26] Richard Taylor C., "Abstraction in al-Fârâbî", *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 80 (2006), 151-168; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817.

[27] Daha geniş bilgi için bkz. Gad Fruedenthal, "Ketav Ha-Dac'at Or Sefer Ha-Sekhel We-Ha-Muskalot: The Medieval Hebrew Translatıons Of Al-Fārābī's Risālah Fi'l-'Aql. A Study In Text History and in The Evolution of Medieval Hebrew Philosophical Terminology", *Jewish Quarterly Review* 93/1-2 (2002), 29-115.

[28] Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/170.

[29] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 248; Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/116; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817.

[30] Dominique Salman, "Le «Liber exercitationis ad viam felicitatis » d'Alfarabi", *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 12 (1940), 33-48.

[31] Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 394.

Magnus'un eserinde Fârâbî'nin *Nicomachean Ethics* eserine yazdığı şerhin I. ve X. bölümüne referanslarda bulunmasından hareketle eserin 1250 yılı öncesinde tercüme edildiği söylenebilir. Ancak Albert, İbn Rüşd'ün şerhinden yaptığı bazı alıntıları eserinde yanlışlıkla Fârâbî'nin şerhine isnat etmiştir. Ancak Albert'in kendinden emin şekilde Fârâbî'nin şerhine (şerhin I. ve X. bölümüne) referansta bulunması, Fârâbî'nin şerhinin XIII. yüzyılda Latinceye tercüme edildiğinin en önemli kanıtı kabul edilebilir. Albert dışında ahlaka dair yazılan bazı eserlerde Fârâbî'nin ismi ve görüşleri zikredilmesi şerhin Latinceye tercüme edildiği görüşünü desteklemektedir.[32] Albert dışında İbn Meymun da eserden bazı alıntılar yapmıştır.

1.4. Fizik

Fârâbî'nin Aristoteles'in *Fizik* eserine yazdığı *Şerhu'l Kitâbu'l tabi'i lî Aristutâlis* şerhinin Arapça metni günümüze kadar muhafaza edilememiştir. Ancak ikincil kaynaklardan, özellikle de Latince eserlerden Fârâbî'nin *Fizik* eserini şerh ettiği bilinmektedir. Musa İbn Meymun'un *Delâletu'l-Hâirîn* (Moreh Nebukim) eserinde felek ve yıldızların farkını temellendirirken Fârâbî'nin şerhinden birkaç alıntı yapmıştır.[33] Roger Bacon *Communia naturalium* eserinde Fârâbî'nin şerhinin I. II. ve III. bölümlerinden alıntılar yapmıştır. Albertus Magnus, *Fizik* eserinde şerhin IV. bölümüne referanslarda bulunmuştur. William of Auvergne de *Fizik* eserine yazdığı şerhte eserin VIII. bölümünden iki alıntı yapmıştır.[34] Bu tür alıntılar, Fârâbî'nin *Şerhu'l Kitâbu'l tabi'i lî Aristutâlis* şerhinin XII. sonlarında veya XIII. yüzyılın başlarında Latinceye tercüme edildiğinin, Latin düşünürleri arasında bilindiğinin ve eserden istifade edildiğinin kanıtıdır. Şerhin Latince tercümesine dair iki farklı nüsha bulunmaktadır. Bunlar:

- *Tractatus Abumasar super 5m, 6m, 7m et 8m Physicorum* adıyla tercüme edilmiştir. Bu nüsha, diğer tercümeye nazaran daha kısadır. Eser, Aristoteles'in *Fizik* eserinin sadece dört bölümünün tercümesini içermektedir. Eldeki nüshaların yetersizliği nedeniyle, eserin eksik, tamamlanmamış veya yarım kalmış tercüme mi olduğu yoksa eserin sadece bir kısmının zarar mı gördüğüne dair net bir şey söylemek mümkün değildir.[35]

[32] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 247-249.

[33] Moses Moimonides, *The Guides fo the Perplexed*, çev. M. Friedlander (New York, NY: Barnes & Nobles, 2004), 317; Türkçesi için bkz. Delâletu'l-hâirîn, Osman Bayder - Özcan Akdağ (terc.). (Kayseri: Kimlik Yay., 2019).

[34] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 253-255.

[35] Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 251-252.

- *Distinctio AlFārābīi süper librum Aristotilis de naturali auditu* adıyla Latinceye tercüme edilmiştir. Eser, tartışmalı olmakla birlikte Gerard of Cremon tarafından 1187 yılı öncesinde (1775) tercüme edilmiştir. Aristoteles'in *Fizik* eserinin ikinci kısmının tetkikinden oluşmaktadır. Eserin günümüzde beş nüshası bulunmaktadır. A. Birkenmayer, Latince nüshayı 1935 yılında *Distinctio sermonis Abunazar Alpharabi super librum auditus naturalis* başlığı ile tahkik ederek tekrar basmıştır. Fârâbî'nin Aristoteles'in *Fizik* eserine yazdığı şerhin Latince tercümesi olduğu tahmin edilmekle birlikte, Fârâbî'nin Aristoteles'in *Fizik* şerhinin günümüze ulaşmaması ve sadece farklı eserlerde ona yapılan atıflar aracılığıyla bilinmesi nedeniyle Fârâbî'ye aidiyeti tartışma konusudur.[36]

- Fârâbî'nin *Şerhu Sadru'l-makâlâtu'l ulâ (hamse minhu) min Kitâb Oklides lî Ebi Nasr Muhammed bn Muhammed el-Fârâbî*, Öklid'in *Stoikeia (Elemanlar-Kitabu'l-Usul)* eserinin 1. ve 5. kitaplarının baş tarafına yaptığı şerhleri eseri Dominicus Gundissalinus tarafından 1160 ile 1190 tarihleri arasında tercüme edilmiştir. Eser, 1270 yılında İbraniceye de tercüme edilmiştir.[37]

- Fârâbî'ye atfedilen ancak aidiyeti konusunda ciddi şüpheler olmakla birlikte tercüme edilen diğer bir eser *On the Rise of the Sciences* (İlimlerin Ortaya Çıkışı)tır. Eserin, Dominicus Gundissalinus tarafından XII. yüzyılda tercüme edildiği tahmin edilmektedir.[38]

Latin düşünürleri, Fârâbî'nin *Fizik* eserine yazdığı şerh dışında, *İhsâ'ü'l-'ulûm* eseri aracılığıyla da Aristoteles'in fizik (tabi'iyat) anlayışına dair bilgi sahibi olmuşlardır. Eserin IV. bölümünde, Aristoteles'in ifadelerini kullanarak fiziği tanımlamakta, fiziğin kısımları, konuları ve yöntemiyle ilgili genel bilgiler vermiştir.[39]

1.5. Felsefeye Giriş Niteliğindeki Eserler

- *Kitâbu'l Merâtibu'l-'ulum* eseri, *De Ortu Scientiatum* (veya *Epistula de assignanda causa ex qua ortae sunt scientiae philosophiae et ordo earumindisciplina*) adıyla Dominicus Gundissalinus tarafından yaklaşık 1140 yılında Latinceye tercüme edilmiştir. *İhsâ'ü'l-'ulûm*'a nazaran daha kısa ve içerik olarak

[36] Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817; Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 255-256.

[37] Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817; Şerhe ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Mübahat Küyel, *Farâbî'nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler* (Ankara: AKM Yayınları, 1992).

[38] Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 817.

[39] Charles Burnett, "Scientific Speculations", *A History of Twelfth Century Western Philosophy*, ed. Peter Dronke (Cambridge: Cambridge Univeristy Press, 1988), 174.

farklı olan bu eser, *İhsâ'ü'l-'ulûm* ile karıştırılan bir metindir. Eserin beş nüshası günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir. C. Baeumker, eseri 1916 yılında tahkik ederek yeniden basmıştır.[40] Salman, bu eserin yazarı bilinmeyen birine ait olmakla birlikte yanlışlıkla Fârâbî'ye atfedildiğini savunmuştur.[41]

- *İhsâ'ü'l-'ulûm* (İlimlerin Sayımı), eserinin iki farklı Latince tercümesi yapılmıştır. Bunların ilki, Dominicus Gundisssalinus tarafından yaklaşık 1160-1190 (bazı kaynaklarda 1140, 1154-1166 arası) yılları arasında *De Scientiis* adıyla yapılmıştır.[42] Gundissalinus, eserin aslına sadık kalmadan tercüme etmiştir.[43] *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin ikinci tercümesi ise Gerard of Ceremona tarafından yapılmıştır. Gerard eseri, tahmini 1230 yılında *De Divisione Scientarum/ Liber Alfarabii de Scientiis* [44] adıyla tercüme etmiştir. Burnett ise Gerard'ın eseri yaklaşık 1187'den (tahmini 1175) önce tercüme ettiğini belirtmiştir. Gerard, Gundissalinus'a nazaran literal tarzda ve metne bağlı kalarak eserin tercümesini gerçekleştirmiştir.[45] Gundissalinus'un tercümesi 1638 yılında Camerarius tarafından tekrar basılmıştır. Yakın bir dönemde ise Gundissalinus'un tercüme ettiği Latince metin, Arapça ve İspanyolca tercümeleriyle birlikte A. Palencia tarafından 1932 yılında tahkik edilerek yeniden basılmıştır.[46] Her iki nüsha dışında Fârâbî'ye atfedilmekle birlikte ona aidiyeti kesin olmayan başka bir nüsha daha bulunmaktadır. Söz konusu bu nüsha Johannes Hispanus tarafından tercüme edilmiştir.[47]

---

40 Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 246; Fārābi, *Alfarabi, Über den Ursprung der Wissenschaften (De ortu scientiarum). Eine mittelalterliche Einleitungsschrift in die Philosophie Wissenschaften*, ed. Clemens Baeumker (BGPTMA: Münster in Westph Aschendorff, 1916).

41 Rescher, *Al-Fārābi*, 44.

42 Salman, eserin 1140 yılında tercüme edildiğini belirtmiştir. Bkz. Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 246; Osman Emin - Farâbî, "İhsâu'l-'ulûm'un Batı Dünyasındaki Etkisi", *İhsâu'l-'ulûm* (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1949), 18.

43 Jolivet, "The Arabic inheritance", 135-136; Burnett, "Scientific Speculations", 156; Alexander Fidora, "Dominicus Gundıssalinus And The Introductıon of Metaphysics Into The Latin West", *The Review of Metaphysics* 66/4 (2013), 695.

44 Gerard of Cremona'nın tercümesi *De Divisione Scientarum* Angel Gonzalez Palencia tarafından 1953 yılında tahkik edilerek yeniden basılmıştır. Bkz. Al- Fārābī, Catalogo de las ciencias, ss. 119-76.

45 Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures*, 7/115; Burnett, "Arabic Philosophical Works Translated into Latin", 816; Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 576.

46 Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", 245-246. Alfarabi, Catalogo de las Ciencias, edicion y traduccion castellana por A. G. Gundissalinus'un De Scientiis eseri Manuel Alonso tarafından tahkik edilerek yeniden basılmıştır. Bkz. Dominicus Gundissalvi De scientiis, Manuel Alonso (ed.), Madrid, 1954.

47 Henry George Farmer, "A Further Arabic-Latin Writing on Music", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 65/2 (Nisan 1933), 307-322.

Farmer, Gundissalinus'un *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin mütercimi olmadığını, asıl mütercimin John of Seville (Johannes Hispalensis)[48] olduğunu ileri sürmüştür. Zira John of Seville'ye isnad edilen XIII. yüzyıla ait *De divisione omnium scientrum* nüshası bulunmaktadır.[49] Eseri tercüme edenin Gundissalinus şeklinde düşünülmesinin nedeni, Gundissalinus'un *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinden büyük ölçüde yararlanarak yazdığı *De divisione philosophiae*[50] eserinin belirli bir dönem yanlışlıkla Fârâbî'ye isnat edilmesidir. Farmer, *İhsâ'ü'l-'ulûm* tercümesinin Gundissalinus'a isnad edilmesinin diğer bir muhtemel nedeninin, Gundissalinus'un eseri Arapça bilen John of Seville (İbn Davud) ile tercüme etmiş olmasıdır. Gerard'ın tercüme ettiği metin John of Seville'nın tercüme ettiği metinden daha eskidir.[51]

Gerard'ın, tercüme edilmiş metni neden tekrar tercüme etme ihtiyacı duyduğu sorusu gündeme gelmektedir. Zira aynı dönemde yaşamış iki mütercimin aynı metni tercüme etmeleri anlaşılmaz gibi durmaktadır. Bunun muhtemel nedeni, Gerard'ın, John of Seville veya Gundissalinus tarafından daha önceden tercüme edilen metinde tespit ettiği bazı hataları tashih etmek veya metnin aslına sadık kalınmadan yapılan tercümeyi eksik bulmasıdır. Bu hataları gidermek ve daha güvenilir metin ortaya koymak adına Gerard, eseri tekrar tercüme etmiştir.

XIII. yüzyılda *İhsâ'ü'l-ulûm*'in bazı bölümleri, Yahudi düşünür Shem-Tov

[48] John of Seville, Toledo'da kurulan tercüme merkezinde mütercimlik yapan Yahudi asıllı önemli çevirmenlerden biridir. İbrani isminin Ebu Davud, Latince isminin ise Avendauth (Aven Daud) olduğu tahmin edilmekle birlikte kesin bilgi bulunmamaktadır. Zira Avenauth ismyle anılan başka bir mütercim daha bulunmaktadır. Dominicus Gundissalinus ile birlikte Arapçadan Katille ve Latince diline tercümeler yapmıştır. Farâbî (İhsau'l-'ulum) ve İbn Sînâ (Kitabu'n-Nefs) ve Gazzâlî'nın (Makasidu'l-Felasife) bazı eserlerin tercüme etmiştir. Bkz. Charles S. F. Burnett, "A Group of Arabic–Latin Translators Working in Northern Spain in the Mid-12th Century", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 109/1 (Ocak 1977), 62.

[49] Farmer, Gundissalinus'un tercüme faaliyetini yönlendiren ve değerlendiren Abraham İbn Davud (John Avendehut)'un John of Seville ve John of Spain ile aynı kişi olması ihtimalinin doğru kabul edilmesi durumunda, Gundissalinus'un *İhsâ'ü'l-ulûm* eserinin tercümesinde katkısı olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Günsissalinus'un De divisione philosophiae eserinde referansta bulunduğu nüsha, John of Seville'ye isnad edilen nüshadır. Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence: Studies in the music of the Middle Ages*, 53; Hasse, *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul 1160-1300*, 6.

[50] Dominicus Gundissalvi, *De divisione philosophiae*, ed. Baur L. Aschendorff (Münster: BGPM, 1903).

[51] Edward Grant, "Classification of The Sciences, Introduction", *A Source Book in Medieval Science*, ed. Edward Grant (Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974), 53.

ben Joseph bn. Falaquera tarafından İbraniceye tercüme edilmiştir.[52] Bu eserin tercümesiyle birlikte, Latin düşünürleri ilk defa ilimlerin tasnifinde bilimsel bir bakış açısı kazanmışlardır.

2. Tercüme Edilen Eserlerin Etkisi

Fârâbî'nin Latinceye tercüme edilen eserlerinin Latin düşünürleri üzerindeki etkisini daha iyi anlayabilmek için iki örnek üzerinden etkinin derinliğini tespit etmeğe çalışacağız. Bunların ilki, erken dönemde Latinceye tercüme edilen *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinde ele aldığı ilimlerin konusu, yöntemi ve amacına göre ilimlerin tasnifi doktrinidir. İkinci örnek ise yine bu eserde ana hatlarıyla ele aldığı müzik teorisinin Latin müzik teorisyenleri üzerindeki etkisidir.

2.1. İlimlerin Tasnifi

Fârâbî'nin tercüme edilen eserleri arasında Latin düşüncesinde en fazla etkide bulunduğu eserin *İhsâ'ü'l-'ulûm* olduğu söylenebilir. Eser, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere iki Gundissalinus (*De Scientiis*) ve Gerard (*De Divisione Scientarum/ Liber Alfarabii de Scientiis*) tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Eserde Fârâbî, ilimleri konularına, yöntem ve ilkelerine göre tasnif ettikten sonra her bir ilmin konusunu ve gayesini izah etmiştir. İlimleri tasnif ediş şekliyle alanında ilk defa yazılmış eşsiz bir eserdir. Farklı disiplinleri tasnif etmesi ve konularına göre izah etmesi nedeniyle uzun bir dönem ansiklopedik bir eser olarak kabul edilmiştir. Eser, Latinceye tercüme edildikten sonra onu birebir ya da büyük ölçüde taklit eden eserler yazılmıştır.[53] Orta Çağ okullarında ve üniversitelerde okutulan, takip edilen ve bu disiplinlerle ilgilenen düşünürler için önemli bir eser olmuştur. Fârâbî'nin ilimlerin tasnifine dair kullandığı yöntem, başta Gundissalinus (De divisione philosophiae) olmak üzere Latin düşünürlerinin bir kısmı tarafından benimsenmiş ve ilimler benzer tasnife tabii tutulmuştur.

Fârâbî'nin eserinin tercümesinden önce Batı dünyasında hangi derslerin nasıl bir sıraya göre okutulacağına dair Antik dönemden, özellikle de Aristoteles'in tasnifinden hareketle oluşan bir gelenek bulunmaktaydı. Söz konusu bu gelenek, bilim ve sanat dallarının öğretilmesinde esas alınan belirli yöntem ve ilkelere dayanmaktaydı. Mesela Aristoteles ve Porphyriusçu gelenek, ilimleri ilkin konularına, yöntemlerine ve gayelerine; ikinci olarak da

[52] Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 577-578; Henry George Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", *Journal of the Royal Asiatic Society* 64/3 (Temmuz 1932), 574.

[53] Sâid el-Endelusî, *Tabakâtu'l-umem* (Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâtulikiyye, 1912), 53; Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 36.

eğitim sisteminde ne zaman hangi sıraya göre öğretileceğine göre sıralamıştır. Bu dönemde ilimler daha çok hoca – talebe veya usta – çırak ilişkisi bağlamında hocanın bizzat yönlendirmesi, gözlemlemesi ve aletlerin kullanımı vb. şekillerde yapılmıştır. Mesela, ses ölçer müzik öğretiminde, abaküs aritmetik hesaplamalarda, usturlap astronomik hesaplamalarda öğrenciye bizzat kullandırılarak ve sözlü şekilde yönlendirmeyle öğretilmiştir. Ancak XII. yüzyıl ile birlikte ilimlerin konusu, yöntemi ve amacını izah eden eserlerin ön plana çıkmasıyla birlikte uygulamanın yerini zamanla eserlerdeki teorik bilgilerin okunması ve öğretilmesi almıştır.[54]

Skolastik dönemde, ilimlerin tasnifi, felsefe ve bilim arasındaki ilişkiye dair Adelard of Bath'ın (ö. 1152) XII. yüzyılın başında kaleme aldığı *De eodem et diverso* (Benzerlik ve Farklılık Üzerine) eseri bulunmaktaydı. Adelard eserinde ilimleri, *trivium* (üçlü grup) ve *quadrium* (dörtlü grup) olmak üzere iki şekilde taksim etmiştir. Trivium, gramer, mantık ve retorik; quadrium da aritmetik, geometri müzik ve astronomi ilimlerinden oluşmaktadır. Adelard, 7 disipline ek olarak eserine tıp ve fizik disiplinlerini de eklemiştir.[55] Adelard'dan farklı olarak ilimleri tasnif eden diğer bir düşünür Hugh of Saint-Victor (ö. 1141) dur. Trivium ve quadrium ilimlerini ele aldığı *Didascalicon* (1130) eserinde felsefeyi, teorik, pratik, mekanik ve mantık olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Quadrium'daki disiplinleri teorik ilimlerin altına dâhil ederken, trivium ilimlerini de mantık ilmine dâhil etmiştir.[56] Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinden hareketle ilimlerin tanımı, konusu, amaçları ve tasnifine dair kaleme alınan dönemin diğer bir önemli eseri Hermann of Carinthia'nın *De Scientiis* çalışmasıdır. Fârâbî'nin eseriyle büyük benzerlikler taşıyan bu eserde, bazı açılardan Fârâbî'nin kısaca ele aldığı veya özetlediği başlıklar daha ayrıntılı şekilde ele alınıp izah edilmiştir. Eserinde ele aldığı kozmoloji ve kozmogoniye dair tartışmalarda, Yunan felsefesinin izleri kadar kendisinin de tercüme sürecinin bir parçası olduğu Müslüman düşünürlerin etkisi görülebilir.[57]

Fârâbî, genel anlamda bu geleneği takip etmekle birlikte kendi felsefi sistemi bağlamında ilimlerin tasnif şeklini kısmen değiştirerek devam ettirmiştir.

---

54 G. Beaujouan, "The Transformation of the Quadrivium", R*enaissance and Renewal in the Twelfth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 1982), 464-465.

55 Jolivet, "The Arabic inheritance", 126.

56 Victor Saint of, "Classification of The Sciences", çev. Jerome Taylor, *A Source Book in Medieval Science*, ed. Edward Grant (Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974); Jolivet, "The Arabic inheritance", 54-58.

57 Jolivet, "The Arabic inheritance", 125, 127.

Eserinde, Aristoteles'in ayırımını[58] takip ederek genel anlamda ilimleri, *nazari* (teorik), *ameli* (pratik) olmak üzer iki şekilde tasnif etmiştir. Aristoteles'in bazen yaptığı teorik, pratik ve üretime dayalı ilimler tasnifinden[59] farklı olarak ilimleri dil, mantık, matematik, tabiat – ilahiyat ve siyaset - fıkıh – kelam ilimleri olmak üzere beş başlık şeklinde sınıflamıştır. Daha sonra her bir ilmi de kendi içinde alt başlıklara ayırmıştır. Aristoteles'in konu, ilke ve yöntemleri itibariyle ayrı ayrı ele aldığı fizik/tabiat ve metafiziği Fârâbî tek başlık altına sınıflamıştır. Aristoteles'i takip ederek fizik ilmini matematik ile ilahiyat ('ilmu'l-ilahi) arasında yerleştirmiştir; diğer bir ifadeyle fizik ilmi cebir, geometri, astronomi ve müzikten (quadrivium) sonra gelmekte, ilahiyatı ise öncelemektedir. Fârâbî 'nin bu tasnifi daha sonra Gundissalinus ve Harmann tarafından ilimlerin tasnifinde takip edilmiştir.[60] Aristoteles'in ayrı bir sınıflamaya dâhil etmediği, bir yöntem olarak kabul ettiği mantığı Fârâbî ayrı bir ilim sınıfı olarak kabul etmiştir. Aristoteles'te yer almayan dil ilmini de müstakil bir ilim olarak kabul etmiş ve tasnifinin başında sistemine dâhil etmiştir. Aynı şekilde Aristoteles'in tasnifinde yer almayan fıkıh ve kelam ilimlerini Fârâbî siyaset ilmiyle birlikte sınıflamıştır.[61]

Fârâbî'nin ilimleri tasnif ediş şeklini esas alarak ilimler tasnifine dair yazılan en önemli eser Dominicus Gundissalinus'un kaleme aldığı *De divisione philosophiae* (İlimlerin Kısımları, 1150) eseridir. Gundissalinus, eserinde bilimlerin tasnifini daha sistemli şekilde temellendirirken Fârâbî'nin görüşlerinden büyük ölçüde yararlanmıştır. *De divisione philosophiae* eserinin içeriği esas alındığında yaklaşık üçte ikisinin Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* ile *Merâtib-ul-ulûm* (De ortu scientiarum) eserlerinin derlemesinden ibaret olduğu söylenebilir.[62] Gundissalinus eserinde, Yunan ve İslam geleneğindeki tasnifleri birleştiren, süre gelen geleneği değiştiren, farklı kıstasları da dâhil ederek ilimlerin tasnifini yapan, tasnife farklı disiplinleri dâhil eden, sistemli ve iyi düşünülmüş bir ilimler tasnifi ortaya koymuştur. Gundissalinus'un bu başarısının arkasında Edward Grant'ın da tespit ettiği üzere Yunan ve İslam geleneğindeki ilimle-

58 Aristotle, "Metaphysics", *The Basic Works of Aristotle*, ed. McKeon Richard (New York, NY: Random House, ts.), II.1 982, 993a.; Topics VI.1;

59 Aristotle, Topics VI.6 145a, VIII.1 157a; "Metaphysics", VI.1 1025a-1026b.

60 Burnett, "Arabic into Latin", 384; Charles Burnett, "Hermann of Carinthia", *A History of Twelfth Century Western Philosophy*, ed. Peter Dronke (Cambridge: Cambridge Univeristy Press, 1988), 391.

61 Ahmet Arslan, "Çevirenin Önsözü", çev. Ahmet Arslan, *İlimlerin Sayımı* (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 12-13; Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", *Diyanet İlmi Dergi* 52/1 (2016), 152-166; Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 43.

62 Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 564-565; Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 589.

rin tasnifini özgün şekilde harmanlayan Fârâbî'nin eserinin tartışmasız etkisi açıktır. Gundissalinus'un Fârâbî'ye nazaran daha karmaşık ve sistemli bir tasnifi yapabilmesinin arka planında, Fârâbî dışında İbn Sînâ'nın *Şifa* eserinin mantık bölümünden ciddi anlamda faydalanması yatar. Gundissalinus'un *Şifa*'da ilimlerin tasnifine dair uzun bir alıntı yapması bunun kanıtıdır.[63] Eserler arasındaki benzerlik bir yana Gundissalinu'un içeriği, ilke, yöntem ve amaçlarına dair bilgi sahibi olmadığı ilimlerin tasnifini Fârâbî'nin eserinden yararlanmadan gerçekleştirmesi söz konusu değildir.[64]

Gundissalinus, Fârâbî'ye benzer şekilde ilimleri genel anlamda teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Daha sonra teorik ilimleri kendi içinde üç başlık altında sınıflamıştır. Bunların ilki, tabii ilimler (scientia naturalis) olup ilimler arasında en düşüğü ve ilk sırada olandır. İkincisi, matematik (matematica) olup ortada olan ilimdir. Üçüncüsü ise ve metafizik (divina: teoloji – ilk felsefe)tir.[65] Bunlara ek olarak gramer, şiir (poetics), retorik, mantık ve tıp ilimlerini sayar. Fârâbî'yi takip ederek quadrium ilimlerini dört ile sınırlamak yerine –aritmetik geometri, optik, astroloji, ağırlık bilimi ve mekanik/mühendislik ekleyerek ilimlerin sayısını arttırır. Bunları teorik ilimler içinde sayar.[66] Tıp ve statik ilmini 7 özgür sanata dahil ederek trivium ile quadrium arasına yerleştirmiştir. Gundissalinus, Fârâbî'yi takip ederek *Hitabet* (Rhetorika) ve *Şiir*'i (Poetika) de dâhil ederek mantık ilmini 8 alt başlığa ayırmıştır.[67] Eserinde, ilk defa metafizik ilmini Latin düşüncesinde müstakil bir disiplin kabul etmiştir. Kendi dönemine kadarki anlayış olan metafiziğin daha çok problemlerin tartışıldığı Aristoteles külliyatında fizikten sonra gelen bir metinden ziyade kendine has yöntemi, konusu ve ilkeleri olan bir disiplin olarak tanımlayıp tasnif etmiştir.[68] Kanaatimizce Gundissalinus Latin düşüncesindeki bu temel değişikliği başta Fârâbî olmak üzere tercüme ettiği İbn Sînâ'nın eserlerinden hareketle yapmıştır. Zira Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinde metafiziğin tanımına, konusuna, ilkelerine ve yöntemine dair bilgi verdikten sonra onu *el-'ilmu'l-ilâhî* (ma ba'da't-tabi'a) ismiyle müstakil bir disiplin şeklinde

63 Jolivet, "The Arabic inheritance", 126, 136; Beaujouan, "The Transformation of the Quadrivium", 464.

64 Grant, "Classification of The Sciences, Introduction", 53-54; Emin - Farâbî, "İhsâu'l-'ulûm'un Batı Dünyasındaki Etkisi", 18-19.

65 Domingo Gundisalvo, "Classification of The Sciences", çev. Marshall Clagett - Edward Grant, *A Source Book in Medieval Science* (Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974), 61-62.

66 Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 61-76; Jolivet, "The Arabic inheritance", 136-137.

67 Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 67-68.

68 Fidora, "Dominicus Gundissalinus and the Introduction Of Metaphysics Into The Latin West", 692, 97-98.

tasnif etmiştir. Daha sonra metafiziği kendi içinde varlık olmak bakımından varlık ve ona arız olan nitelikleri, burhanın ilkeleri, Tanrı ve ilahi hususları ele alan şeklinde üç kısma ayırmıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın metafizik ilmini ayrı bir ilim şeklindeki izahları ve temellendirmeleri, Gundissalinus'un Latin dünyasında benzer bir çabaya girişmesini sağlamıştır.[69]

Her iki metin arasındaki temel farklardan biri, Fârâbî'nin ilimlere ilişkin tasnifinin ilk sırasında dil ilmine yer vermesidir. Fârâbî, tasnifinin ilk sırasına koyduğu dil ilminde dilin tanımı, konusu ve alt başlıklarını ele alır. Gundissalinus eserinde ise Fârâbî'den farklı olarak ilimler tasnifinde dil ilmine yer vermez. Bu yönüyle Fârâbî'nin tasnifinden farklı olarak dil ilmine yer vermeyen Aristoteles'in tasnifini esas alır.[70] Gundissalinus, Fârâbî'ye benzer şekilde ilimler tasnifine mantığı dâhil eder. Aristoteles'in mantığa dâhil etmediği *Hitabet* (Rhetorika) ve *Şiir* (Poetika), Fârâbî'nin tasnifinde mantığın kısımlarına dâhil edilir. Gundissalinus da Fârâbî'yi takip ederek *Hitabet* ve *Şiiri* tasnife dâhil etmiştir.[71]

Gundissalinus'un tasnifinde Fârâbî'yi takip ettiği diğer bir husus, matematik ilmidir. Gundissalinus, dönemin eğitim sisteminde takip edilen trivium ve quadrium ikili sistemden biri olan quadrium'dan farklı bir tasnife gitmiştir. Quadrium'da aritmetik, geometri, astronomi ve müzik şeklindeki tasnifi matematik ilmi altında farklı alt başlıklara ayırmıştır. Buna göre matematik ilminin altında aritmetik geometri, müzik, astroloji, optik ağırlık ilmi (scenia de ponderibus) ve aletler ilmi şeklinde değiştirmiştir. Gundissalinus'un matematik ilmini 8 alt ilme ayırması Fârâbî'nin matematik ilminin alt başlıklarıyla ciddi benzerlikler taşımaktadır.[72] Bu da Gundissalinus'un dönemin tasnifinden farklı olarak Fârâbî'nin tasnifini benimsediği anlamına gelmektedir. Ancak Gundissalinus, Fârâbî'den farklı olarak matematik ilminin alt ilimleri arasında Fârâbî'nin iki kısma ayırdığı ve 'ilmü'n-nucûm (astronomi) dediği ilmin Gundissalinus tarafından astrolojinin (astrologia) astronomi ile birlikte matematik ilimlerine dâhil edilmiştir.[73] Diğer bir farklılık ise Gundissalinus'un müzik ilmine dair bilgi vermemesidir. Fârâbî, eserinde müzik ilmini ana hat-

69 Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 91-101.

70 Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 45-52.

71 Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 63-68; Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 74.

72 Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 75-90; Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 65-78.

73 Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 84-85; Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 74-75.

larıyla ele alıp kısımlarına, nağme, melodi vb. hususlara dair bilgi verirken Gundissalinus ise tasnifinde müziğe yer vermemiştir.[74]

Gundissalinus, Fârâbî'ye benzer şekilde tabiat ilmini de sekiz alt başlığa ayırır. Ancak Gundissalinus, Fârâbî'den farklı olarak tabiat ilmi ile ilahiyat ilmini birlikte ele almaz. İlahiyat ya da teoloji ilmini teorik/nazarî ilmin içindeki üç ilimden biri olarak sayar. Fârâbî, tabiat ilmini matematikten hemen sonra dördüncü ilim olarak anarken Gundissalinus ise mantıktan hemen sonra tabiat ilmine yer verir.[75] Gundissalinus, Fârâbî'nin pratik felsefesinin temelini oluşturan siyaset ilmine ek olarak kelam ve fıkıh gibi ilimlere yer vermemektedir.[76]

Özetle, Gundissalinus'un ilimlerin tasnifinde, Fârâbî ve İbn Sînâ'dan hareketle üç temel yenilik gerçekleştirdiği söylenebilir. Bunların ilki, Antik dönemlerden itibaren devam eden ilimlerin tasnifinde değişikliğe gitmesidir. Geleneksel ilimlere olmazsa olmaz yeni ilimler ve sanatlar (tıp ve statiks) eklemiştir. İkincisi, ilimlerin tasnifine ilimlerin mahiyeti, konusu ve konumlarına dair geleneksel bilginin dışında farklı bir bakış açısı kazandırmasıdır. Bu sebeple Gundissalinus'un, Farâbî'nin eserindeki yöntem ve tasnifi takip ederek ilimleri konusuna, amacına yöntemine göre yeniden tasnif ettiği görülmektedir. Bu bağlamda eserin giriş kısmında ilimlerin tasnifine dair temel olduğu kadar basit bir yöntem ve ilkeler belirlemesi ile mantığı ilimlerin tasnifine dâhil etmesi buna birer örnek olarak kabul edilebilir. Üçüncüsü de dini (metafizik) ve pozitif bilimler arasında sağlam bir ilişki tesis etmesidir.

2.2. Müzik

Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin Latin düşünürlerini etkilediği önemli bir alan müziktir. Eserin müzik kısmı her ne kadar kısa olsa da eser, Batıda var olan müzik geleneğini etkileyen ve yeniden şekillendiren bir etkide bulunmuştur. Fârâbî, müziğe dair *İhsâ'ü'l-'ulûm* dışında *Kitâbu'l- Musiki'l-Kebir, Kelâm fi'l-musiki, Kitâb fi ihsa'ul-ikâ'at ve Kitabu'l-ikâ'at* eserlerini kaleme almıştır.[77] Eserlerin içeriği ve yazılış tarihleri göz önünde bulundurulduğunda Fârâbî'nin, Batı Avrupa'daki müzik teorisyenlerden daha önce müziğin teorik yönü kadar müzikte kullanılan enstrümanlara dair eserler yazdığı anlaşıl-

[74] Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 86-88; Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 74-75; Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", 164.

[75] Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 96-98; Gundisalvo, "Classification of The Sciences", 61, 63-65; Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", 164.

[76] Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", 164.

[77] Kubilay Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", *ERUİFD* 2/19 (2014), 33.

maktadır.[78] Bu yönüyle Fârâbî Orta Çağ'ın en önemli müzik teorisyenlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Kitâbu'l Musiki'l-Kebir (930) Batı'da ve İslâm dünyasında müzik teorisi ve müzik felsefesi açısından kendi dönemine kadar yazılmış en kapsamlı ve sistematik eserdir. *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinde müziğe dair yazdıklarının, bu eserin özeti ve ana hatları olduğu söylenebilir. Fârâbî eserde, müziğin tanımı, yöntemi, konuları, Yunanlıların katkıları vb. teorik meseleleri ele almıştır.[79] Müzik ilminin incelikleri ile usulünü ayrıntılı şekilde ele aldığı eserde, teorik müziği beş alt başlığa ayırmıştır. Bu beş başlıkta müziğin mahiyeti, ilkeleri, yöntemi, notalar, notalar arası ilişkiler, ritim, melodi ayarlamalar vb. hususları ele alır. *Kitabu'l-Musiki* eserinin girişi, Aristoteles'in müziğe dair yazdığı eserlerle eşit niteliklere sahiptir. Her ne kadar başta Aristoteles olmak üzere bazı Yunan düşünürlerin müzik görüşlerinden etkilenmiş olsa da teorik anlamda müziğe dair özgün katkılarda bulunmuştur. Bu eserlerden bilindiği kadarıyla sadece *İhsâ'ü'l-'ulûm* eseri erken dönemde Latinceye tercüme edilmiştir. *Kitâbu'l- Musiki'l-Kebir* eseri ise erken dönemde İbraniceye tercüme edilmekle birlikte Latinceye geç bir dönemde tercüme edilmiştir. Müziğin teorik yönünü ayrıntılı şekilde ele aldığı bu eserin geç bir dönemde tercüme edilmesi, Fârâbî'nin müzik teorisinin Latin düşünürleri üzerindeki etkisinin sınırlı olmasına neden olmuştur.[80] Bununla birlikte, Avrupa'nın farklı merkezlerinden İspanya'ya gelen ve İslam bilimini öğrenmeye çalışan düşünür ve öğrencilerin, Fârâbî'nin bu eserini İbranice üzerinden dolaylı şekilde öğrenmiş olmaları muhtemeldir.[81] Eser, İslam coğrafyasında olduğu kadar Batıda, İran'da ve Hint coğrafyasında önemli bir kaynak olmuştur. İspanya Hristiyan okullarında müzik eğitiminde takip edilen bir eserdir. Farmer'ın tespitiyle pratik anlamda da müzikle ilgilenen Fârâbî, teorik müzik alanındaki çalışmasıyla, Orta Çağ döneminde XV. yüzyıl Ramos de Pareja (1440-1521) kadar bu alanda eşsiz bir konuma sahip olmuştur. Bu yönüyle Fârâbî, müzik alanında *facile princeps* (şüphesiz en iyisi/lider) dir.[82]

78 Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 258.

79 Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 286-288.

80 Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 592.

81 Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 592; George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Huntington, N.Y: R. E. Krieger Pub. Co, 1975), ii, 25.

82 Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 292, 268, 291; Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 562.

Latin eğitim sisteminde hem dini eğitimde hem de yedi özgür sanatın eğitiminde müzik önemli bir yer tutmuştur. Müzik dini ritüellerin icrasında motive edici özelliği kadar Tanrı'nın yüceltilmesinde (ilahi) araç olarak kullanılmıştır. Müzik, 7 özgür sanattan (quarium'daki dört ilimden biri) matematik ve astronomi ile ilişkili olarak –özellikle de matematik ilmini öğrenmenin bir şartı - ele alınmıştır. Dönemin dört büyük üniversitesi olan Paris, Sorbonne, Oxford ve Cambridge'de eğitim döneminin açılış seremonisi gibi etkinliklerde, kilise ve katedraldeki dini ayinlerde müzik etkinliği vazgeçilmez bir ritüel olmuştur. Padua, Prag, Köln ve Viyana üniversitelerinde müzik lisans ve yüksek lisans eğitimlerinde zorunlu dersler arasında sayılmıştır. Batı dünyasındaki müzik eğitim geleneği, Antik dönemden Pyhtogaras, Aristoteles ve Roma dönemi müzik teorilerine dayanmaktadır. Boethius'un üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan *De Musica* (Müzik Üzerine) eseri, bu geleneğin önemli bir örneğidir.[83] Ancak Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eseri dışında müziğe dair yazılan eserlerde müzik, üniversitede okuyan öğrenciler için ayrıntıya girmeden ana hatlarıyla ve teorik yönü ihmal edilerek ele alınmıştır. Müzik, diğer ilimlerin genel hatlarıyla ele alınıp tasnif edilmesine benzer şekilde tanımı, bölümleri, nerde ve nasıl icra edileceği ve etkileri açısından özetlenmiştir. Alandaki boşluktan dolayı Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin müzik bölümü müziğin tanımı, kısımları ve ilkelerine dair önemli bir kaynak olmuştur. Eser tercüme edildikten kısa bir süre sonra özellikle de Batı Avrupa okullarında ve Yahudi okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur.[84]

Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinde müzik ilmini, pratik (ameli) ve teorik (nazari) olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Pratik müzik kısmında enstrümanları doğal (tab'i) ve sun'î (sana'ati) olmak üzere iki şekilde taksim etmiştir. Doğal olana gırtlak ve küçük dili; yapay olana da flüt ve udu örnek vermiştir. Teorik müziği de kendi içinde beş kısma ayırmıştır.[85] Fârâbî, Boethius'un *De Institutione Musica* eserinde Pythagorasçı geleneğe bağlı olarak müziği *evren müziği* (musica mundana), *insan ruhunun müziği* (musica humana) ve *enstrüman müziği* (musica enstrumantalis) şeklindeki üçlü ayırımını reddedip bu taksimatı pratik ve teorik şeklinde yeniden formüle etmiştir. Fârâbî'nin bu tür taksimata karşı çıkmasının nedeni, göksel cisimlerin ve yıldızların hareket halindeyken ses çıkardıkları görüşünün, fizik ilminin verilerinden hareketle yanlış

[83] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nan Cooke Carpenter, "Music in the Medieval Universities", *Journal of Research in Music Education* 3/2 (1955), 136-144.

[84] Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 564.

[85] Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 86-87.

olduğunu düşünmesidir.[86] Ancak Randel, Carpenter'ın aksine müziğin üçlü taksim yerine ikili taksime tabi tutulması fikrini doğrudan Fârâbî'ye dayandırmak yerine Aristoteles'in bilim tasnifine ve *De Caelo* eserine dayandırmayı tercih etmektedir. Fârâbî'nin bu tasnifi Aristoteles'ten hareketle yaptığını ileri sürmektedir.[87]

XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin müzik bölümü, doğrudan ya da dolaylı şekilde Vincent of Beauvais (ö.1264) *Speculum doctrine* eserinde, Jerome of Moravia (ö.1271) *Tractaus de musica* eserinde, Ragor Bacon (ö.1292) *Opus tertium* eserinde, Pseudo-Bede *De musica* quadrata eserinde, Lambert *Tractatus de musica* (1270) eserinde ve Simon of Tunstede *Quatuor princialia musicae* eserinde alıntılamıştır.[88] Vincent of Beauvais *Speculum doctirinale* eserinin müzik bölümünde, Fârâbî'nin eserinin Latince tercümesi olan *De Scientiis*'in müzik bölümünü birebir alıntılamıştır. Metafizik ve teoloji eğitiminde müziğin rolünü ve önemini göstermeyi amaçlayan Roger Bacon, *Opus tertium* eserinde müziğin tanımı, yöntemi, kısımları vb. konularda Fârâbî'den önemli ölçüde alıntılar yapmıştır. Mesela müziği teorik ve pratik şeklinde taksim ettikten sonra müziği görsel ve duyusal şeklinde ayırması; duyusal müziği de kendi içinde insanın sesinden oluşan ve enstrümanlar aracılığıyla oluşan müzik şeklindeki ayırımı Fârâbî'nin taksimatıyla benzerlikler taşımaktadır.[89] *İhsâ'ü'l-'ulûm*'da meselenin ele alınışında kullanılan muğlak ve soyut kavramların fazlalığı Bacon'un eserden faydalanmasını kısmen zorlaştırmış ve sınırlamıştır. Bu tür muğlaklığa rağmen Bacon, müzik bölümünde okunması gerektiğini düşündüğü müzik eserleri arasında Euckid, Ptolemiy, Albinus, Augustinus ve Censorium ile birlikte Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* (De Scientiis) ve *Merâtib-ul-'ulûm* (De ortu scientiarum) eserlerini zikretmiştir.[90]

XIII. yüzyılın önemli müzik teorisyenlerinden biri olan Jerome of Moravia, müzikle ilgili kaleme aldığı *Tractatus de musica* eserinin birinci bölümü olan Quid sit musica (Müzik nedir) başlığında müziği tanımlarken Fârâbî'nin tanımını alıntılamıştır. Fârâbî'ye benzer şekilde müziği teorik ve pratik olmak

[86] Don M. Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", *Journal of the American Musicological Society* 29/2 (1976), 188.

[87] Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", 187-188; Nan Cooke Carpenter, *Music in the Medieval and Renaissance Universities* (Norman: Univsity of Oklahoma Press, 1958), 84.

[88] Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence: Studies in the music of the Middle Ages*, 160.

[89] Farâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 86.

[90] Roger Bacon, *The Opus Majus of Roger Bacon. - The Opus Majus of Roger Bacon. A translation by Robert Belle Burke* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1928), 1/259-60; Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", 184-185.

üzere iki şekilde tasnif edip aralarındaki ilişkiyi izah etmiştir. V. bölüm olan De divisione musicae secundum Alpharabium'da (Fârâbî'ye göre Müziğin Bölümleri) Fârâbî'nin eserinden önemli ölçüde alıntılar yapmıştır.[91] Antik müzik teorisyenlerin müzik anlayışlarını öğrenmek için Fârâbî'nin eserinden faydalanan Jerome, Fârâbî'nin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin müzik bölümünün müzik alanında klasikler arasında bir başyapıt olduğunu ifade ederek eseri Isedore of Seville ile Boethius'un çalışmaları arasına yerleştirir. Kendisi de Fârâbî'nin müzik teorisi ile Batılı müzik teorisyenleri arasındaki sistemsel ve kavramsal farklılığın farkında olmakla birlikte Fârâbî'nin özgünlüğünün ve derinliğinin farkındadır.[92]

Bede, kendisine atfedilen ama sıhhati konusunda şüpheler bulunan 1270 yılında yazılmış *De musica quadrata* (Ölçülebilir Müzik Üzerine) kitabında Fârâbî'nin eserinden Gundissalinus'un *De divisione philosophiae* eseri aracılığıyla önemli alıntılar aktarmıştır. XIV. yüzyılda yaşayan Simon of Tunstede (ö.1369) *Quatuor principalia musicae* (1351) eserinde XIII. bölümden XVII. bölümü kadar yaklaşık beş bölümde Fârâbî'nin eserinden birebir alıntılamıştır. Ancak söz konusu bu alıntıları doğrudan Fârâbî'nin eserinden değil de Fârâbî'nin eserinin bir kopyası niteliğindeki Gundissalinus'un *De divisione philosophiae* eserinden yapmıştır.[93]

Lambert, *Tractatus de musica* eserinde Gundissalinus'un eserinden hareketle Fârâbî'nin müzik görüşünü alıntılamıştır. Ancak Gundissalinus üzerinden Fârâbî'nin görüşlerini aktarırken Gundissalinus'un Fârâbî'nin görüşlerini Isadore of Seville'in görüşleriyle harmanlaması Lambert'ın teorisini oluşturmasında bazı kavramsal sorunlara neden olmuştur. Lambert, Fârâbî'nin müziği pratik ve teorik şeklindeki taksimatını benimsemiştir. Ancak teorik müziği beş kısma ayırmasından farklı olarak bunlardan sadece ikincisini, yani müziğin usulünü benimsemiştir. Müzikte notalar, notaların birbirleriyle ilişkisi, türleri, sınıfları ve ritim hususlarında da Fârâbî'yi takip etmiştir.[94]

İslam düşüncesine vakıf olan ve Toledo'daki tercüme merkezinin başında yer alan Raymond Lull (ö.1315) ile müzik teorisyeni Johannes Aegidius Zamorensis (ö. 1270) birebir alıntılar yapmamakla birlikte Fârâbî'nin tanı-

[91] Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 590; Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 160.

[92] Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", 183; Emin - Farâbî, "İhsâu'l-'ulûm'un Batı Dünyasındaki Etkisi", 20.

[93] Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 591.

[94] Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", 186.

mını andıracak şekilde müziği tanımladıkları dikkat çekmektedir. XII. yüzyıl müzik teorisyeni Johannes Cotto (ö.1100), *Epistola ad fulgentium* eserinde Fârâbî'nin müziğe dair görüşlerini anımsatan bilgilere yer vermiştir. Adam Fulda (ö.1490), XIV. yüzyılda yaşayan Johannes de Muris ve XIII. yüzyılda yaşayan Pseudo-Aristotle, Fârâbî'nin adını eserlerinde doğrudan anmamakla birlikte onun müzik tanımını alıntılamaları, onun görüşlerini doğrudan ya da dolaylı şekilde öğrendiklerinin kanıtıdır.[95]

Fârâbî'nin, *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserindeki müzik teorisinin anlaşılmasında bazı zorluklar yaşanmıştır. Filozofun teorisinin anlaşılmasında yaşanan güçlüğün arka planında, eserinde müziği özet ve ana hatlarıyla ele alması, müziğin teorik yönünün izahında kullandığı kavramların zorluğu ve tercüme sırasında bu tür kavramların birebir karşılığının olmaması ve yetersiz çeviriler gibi nedenler yer almaktadır. Zira felsefi sisteminde her bir kavramın özel bir anlamı olduğundan söz konusu zorluk ancak filozofun diğer eserlerinin de göz önünde bulundurulmasıyla tam anlamıyla anlaşılabilir. Mesela *İhsâ'ü'l-'ulûm* eserinin müzik bölümünde kullandığı kavramların bir kısmı *Kitâbu'l- Musiki'l-Kebîr* eserinde detaylı şekilde izah edilmiştir. Ancak eserin erken dönemde Latinceye tercüme edilmemesi Fârâbî'nin müzik teorisinin anlaşılırlığını sınırlandırmıştır.[96] Fârâbî'nin daha ayrıntılı ve kapsamlı olan *Kitâbu'l-Musiki'l-Kebir* eseri XII. yüzyılda Latinceye tercüme edilmiş olsaydı, Racon ve dönemin diğer müzik teorisyenleri Fârâbî'nin müzik teorisinin daha fazla etkisinde kalabilirlerdi.

Sonuç

İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e nazaran daha erken dönemde eserleri Latinceye tercüme edilmesine rağmen Fârâbî'nin felsefesinin Latin düşünürleri üzerindeki etkisinin mahiyetinin yeterli kadar çalışılmadığı ve ihmal edildiği söylenebilir. Söz konusu bu durumun nedenlerinden biri, Fârâbî'nin, Farabi'nin Latin düşünürleri üzerindeki etkisinin sınırlarını ve derinliğini tam anlamıyla belirlemeyi zorlaştıran temel nedenlerden biri, özellikle de mantık alanında yazdığı eserlerin Latinceye tercüme edilmiş nüshaların günümüze kadar muhafaza edilememesidir. Buna rağmen Latin düşünürlerin eserlerindeki doğrudan ya da dolaylı referanslardan hareketle Fârâbî'nin etkisinin izi kısmen sürülebilir. Bunun en önemli örneklerinden biri, Fârâbî'nin erken dönemde tercüme

[95] Farmer, "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", 591; Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, 160, 268-269.

[96] Daha geniş bilgi için bkz. Randel, "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages", 173-188.

edilen ve eserleri arasında Latin düşüncesinde en fazla etkide bulunan eserin *İhsâ'ü'l-'ulûm* eseridir. Yunan ve İslam geleneğindeki ilimlerin tasnifini özgün şekilde harmanlayarak yeni bir tasnif ortaya koyan eserin Latinceye tercüme edilmesinden kısa bir süre sonra onu birebir ya da büyük ölçüde taklit eden eserlerin yazılması bu etkinin en önemli göstergesidir. İlimlerin tasnifine dair yazılan (Gundissalinus - *De divisione philosophiae* vb.) eserler, Fârâbî'ye benzer şekilde ilimleri konularına, yöntem ve ilkelerine göre tasnif ettikten sonra her bir ilmin konusunu ve gayesini izah etmişlerdir. Eserin tercümesi, Batı dünyasında hangi derslerin nasıl bir sıraya göre okutulacağını, bilim ve sanat dallarının hangi ilke ve yöntemlere göre öğretileceğini belirleyen 7 özgür sanat (trivium ile quadrium) geleneğinin de değişmesine zemin hazırlamıştır. Orta Çağ eğitim sisteminin temelindeki 7 özgür sanatta yer alan ilimlerin sayısının değişmesine ve yeniden düzenlemesine öncülük etmiştir.

Fârâbî'nin müzik ile diğer ilimler arasında kurmuş olduğu ilişki, dönemin müzik teorisyenlerinin müziği diğer ilimlerle ilişkilendirmelerine ve müziği bir bilim olarak ele almalarına olanak sağlamıştır. Fârâbî, müzik ilminin bilimsel bir disipline dönüşmesinde, konusunun, yönteminin ve amacının belirlenmesine ciddi katkıda bulunmuştur. Özellikle de XII ve XIII. yüzyılda daha çok uygulamalı öğretimine dayanan müziği, pratik ve teorik olarak iki kısma ayırması ve her birini alt başlıklara ayırıp tek tek incelemesi, teorik izahlara ve temellendirmelere ağırlık vererek müziğin teorik boyutunu ön plana çıkarması, her ikisi arasında güçlü ilişki tesis etmesi, Pythagorasçı üç kısımlı müzik anlayışını reddetmesi, Batıdaki müzik teorisyenleri arasında yeni bir geleneğin başlamasını sağlamıştır. Guido'nun Antik müzik teorisine dayanan geleneksel Pythagorasçı ve Boethiusçu müzik anlayışı eleştirisi, Batı müziğinde yeni bir müzik teorisinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Kaynakça

Al-Fārābī. *Deux ouvrages inédits sur la rhétorique : I. Kitab al-Khataba, II Didascalia in Rethoricam Aristotelis ex Glosa Alpharabi*. ed. J. Janghade - M. Grinaschi. Beirut: Recherches de l'Institut de lettres orientales de Beyrouth.

Al-Fārābī. Alfarabi, Über den Ursprung der Wissenschaften (De ortu scientiarum). *Eine mittelalterliche Einleitungsschrift in die Philosophie Wissenschaften*. ed. Clemens Baeumker. BGPTMA: Münster in Westph Aschendorff, 1916.

Al-Fārābī. "Alpharabii vetustissimi Aristotelis interpretis Opera omnia, quae latina lingua conscripta reperiri potuerunt: ex antiquissimis manuscriptis eruta, studio et opera Guilielmi Camerarii, Pariis, 1638". *Islamic Philosophy*. ed. Camerarii Guilielmi. thk. Fuat Sezgin. 7/1-73. Frankfurt, 1999.

Fârâbî. *İhsâu'l-'ulûm*. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1949.

Altıok, Hakan. *Moşe Ben Maymon Ontolojisi'ne Fârâbî Etkisi II*. 2 Cilt. Harvard University, 2017.

Alverny, Marie-Therese d'. "Translation and Translator". *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. ed. Robert Benson. Canada: University of Toronto Press, 1999.

Aristotle. "Metaphysics". *The Basic Works of Aristotle*. ed. McKeon Richard. 1487. New York, NY: Random House, ts.

Arslan, Ahmet. "Çevirenin Önsözü". çev. Ahmet Arslan. *İlimlerin Sayımı*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Ateş, Ahmed. "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası". *Belleten* 15/57 (1951), 75-192.

Beaujouan, G. "The Transformation of the Quadrivium". *enaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press, 1982.

Burnett, C. S. F. "A Group of Arabic–Latin Translators Working in Northern Spain in the Mid-12-th Century". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 109/1 (Ocak 1977), 62-108. https://doi.org/10.1017/S0035869X00154644

Burnett, Charles. "Arabic into Latin: the reception of Arabic philosophy into Western Europe". *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 370-404. Cambridge University Press, 1. Basım, 2004. https://doi.org/10.1017/CCOL0521817439.018

Burnett, Charles. "Arabic Philosophical Works Translated into Latin". *The Cambridge History of Medieval Philosophy*. ed. R. Pasnau. 814–822. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Burnett, Charles. "Hermann of Carinthia". *A History of Twelfth Century Western Philosophy*. ed. Peter Dronke. Cambridge: Cambridge Univeristy Press, 1988.

Burnett, Charles. "Scientific Speculations". *A History of Twelfth Century Western Philosophy*. ed. Peter Dronke. Cambridge: Cambridge Univeristy Press, 1988.

Carpenter, Nan Cooke. *Music in the Medieval and Renaissance Universities*. Norman: Univsity of Oklahoma Press, 1958.

Carpenter, Nan Cooke. "Music in the Medieval Universities". *Journal of Research in Music Education* 3/2 (1955), 136-144. https://doi.org/10.2307/3343628

Daiber, Hans. *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures: A Historical and Bibliographical Survey*. Boston-London: BRILL, 2012. https://doi.org/10.1163/9789004232044

Emin, Osman - Fârâbî. "İhsâu'l-'ulûm'un Batı Dünyasındaki Etkisi". *İhsâu'l-'ulûm*. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, 1949.

Farmer, Henry George. "A Further Arabic-Latin Writing on Music". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 65/2 (Nisan 1933), 307-322. https://doi.org/10.1017/S0035869X00074840

Farmer, Henry George. Historical Facts for the Arabian Musical Influence: Studies in the music of the Middle Ages. London, Great Britain: New Temple Press, 1970.

Farmer, Henry George. "The Influence of Al-Farabi's 'Ihsa' al-'ulum' (De Scientiis) on the Writers on Music in Western Europe". *Journal of the Royal Asiatic Society* 64/3 (Temmuz 1932), 561-592. https://doi.org/10.1017/S0035869X00153031

Fidora, Alexander. "Dominicus Gundissalinus and The Introductıon of Metaphysics into The Latin West". *The Review of Metaphysics* 66/4 (2013), 691-712.

Fruedenthal, Gad. "Ketav Ha-Dac'at Or Sefer Ha-Sekhel We-Ha-Muskalot: The Medieval Hebrew Translatıons Of Al-Fārābī's Risālah Fi'l-'Aql. A Study In Text History and in The Evolution of Medieval Hebrew Philosophical Terminology". *Jewish Quarterly Review* 93/1-2 (2002), 29-115. https://doi.org/10.1353/jqr.2002.0039.

Grant, Edward. "Classification of The Sciences, Introduction". *A Source Book in Medieval Science*. ed. Edward Grant. Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974.

Gundisalvo, Domingo. "Classification of The Sciences". çev. Marshall Clagett - Edward Grant. *A Source Book in Medieval Science*. 59-79. Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974.

Gundissalvi, Dominicus. *De divisione philosophiae*. ed. Baur L. Aschendorff. Münster: BGPM, 1903.

Gutas, Dimitri. "What was there in Arabic for the Latins to Receive?" Wissen über Grenzen, *Arabiches Wissen und lateinisches Mittelalter*. ed. Andreas Speer - Lydia Wegener. Berlin, New York: de Gruvter, 2006.

Hasse, Dag N. "The Social Conditions of the Arabic –(Hebrew) Latin Translation Movements in Medieval Spain and in the Renaissance". Wissen über Grenzen, *Arabiches Wissen und lateinisches Mittelalter*. ed. Andreas Speer - Lydia Wegener. Miscellanea Mediaevalia, 33. De Gruyter, 2006.

Hernandez, Miguel Cruz. "El Fontes quaestionum ('Uyun al-masā'il) de Abu Nasr al-Fārābī". Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age 18/ (1950), 303-323.

Jolivet, Jean. "The Arabic inheritance". A History of Twelfth-Century Western Philosophy. ed. Peter Dronke. 113-148. Cambridge University Press, 1. Basım, 1988. https://doi.org/10.1017/CBO9780511597916.006

Kolukırık, Kubilay. "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü". *ERUİFD* 2/19 (2014), 2953.

Küyel, Mübahat. "Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri". *DTCF* 16/3-4 (1958).

Küyel, Mübahat. F*arâbî'nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler*. Ankara: AKM Yayınları, 1992.

Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, 2017.

Moimonides, Moses. *The Guides fo the Perplexed*. çev. M. Friedlander. New York, NY: Barnes & Nobles, 2004. Türkçesi: Moses Moimonides, *Delâletu'l-hâirîn*, Osman Bayder - Özcan Akdağ (terc.). (Kayseri: Kimlik Yay., 2019)..

Randel, Don M. "Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages".

Journal of the American Musicological Society 29/2 (1976), 173-188. https://doi.org/10.2307/831016

Rescher, Nicholas. *Al- Fārābi: An Annotated Bibliography*. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 2010.

Rescher, Nicholas. Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics. Pittsburgh; Chicago: University of Pittsburgh Press Chicago Distribution Center [distributor, 1963. http://digital.library.pitt.edu/cgi-bin/t/text/text-idx?idno=31735057896809;view=toc;c=pittpress

Roger Bacon. The Opus Majus of Roger Bacon. - The Opus Majus of Roger Bacon. A translation by Robert Belle Burke. 2 Cilt. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1928.

Sâid el-Endelusî. *Tabakâtu'l-umem*. Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâtulikiyye, 1912.

Saint of, Victor. "Classification of The Sciences". çev. Jerome Taylor. *A Source Book in Medieval Scienc*e. ed. Edward Grant. Cambridge, Mass: Harward University Press, 1974.

Salman, Dominique. "Le «Liber exercitationis ad viam felicitatis» d'Alfarabi". *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 12 (1940), 33-48.

Salman, Dominique. "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works". New Scholasticism 13/3 (1939), 245-261. https://doi.org/10.5840/newscholas193913337

Sarton, George. *Introduction to the History of Science. Huntington*, N.Y: R. E. Krieger Pub. Co, 1975.

Şahin, Eyüp. "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü". *Diyanet İlmi Dergi* 52/1 (2016), 151-166.

Taylor C., Richard. "Abstraction in al-Fârâbî". *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 80 (2006), 151-168.